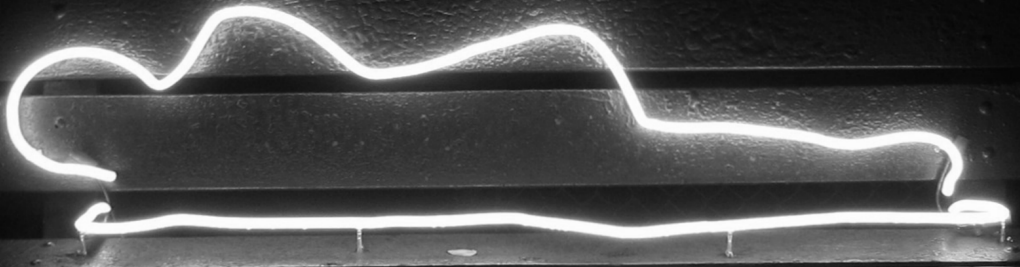

Szépe András

PREKARIÁTUS

MIÉRT PONT MOST ÉS MIÉRT PONT ITT?

Tanulmányom célja a prekariátus fogalmának bevezetése és a blokkban megjelenő cikkek egymással való összekapcsolása. Emellett hipotéziseket fogalmazok meg a terminus és a cikkekben megjelenő (illetve azokból adódó) következtetések magyar kontextusban történő alkalmazhatóságáról. Először a prekariátus fogalmának lehetséges definícióit járom körül, ahol három fő megközelítést határolok el. A fogalom meghatározásakor kiindulhatunk a prekariátusból mint mozgalmóból, a prekariátusból mint olyan emberek csoportjából, akiknek munkaviszonya bizonytalan(ná vált), illetve mint olyan emberek csoportjából, akiknek szélesebb értelemben vett létbiztonságukat fenyegeti valamilyen veszély. Ezt követően azt vizsgálom, mi adja a fogalom más, a marginalizálódást leíró kategóriákhoz viszonyított többletértelmét, magyarázó erejét, összefüggésben annak kialakulásával. Részletesen kitérek arra, miben tér el a prekariátus fogalomhasználatának legújabb módja attól, ahogy azt Robert Castel értelmezi – összefüggésben a bérmunkatársadalom sajátos európai képződményének elmúlt évtizedekben tapasztalt működési nehézségeivel (Castel 1998, 2007). Az ezzel kapcsolatos dilemmák tárgyalását követően térek át a blokkban megjelenő szerzők – Guy Standing, Mario Candeias, Mika LaVaque-Manty, illetve Brett Neilson és Ned Rossiter – konkrét kérdés- és problémafelvetéseire. Ezzel összefüggésben fogalmazom meg fő állításomat, miszerint a szerzők közös (és általam is osztott) felismerése, hogy a prekariátus fogalma túlzottan kötődik egy adott történelmi korhoz (a második világháborút követő, nyugat-európai államokra jellemző jóléti konszenzus időszakához), és kiterjesztésének, jövőjének előfeltétele, hogy elvágjuk ezt a köldökszínt. Csak ezáltal lehetséges, hogy a prekariátus fogalma széleskörűen hasznos eszközként szolgáljon társadalmi jelenségek megértéséhez, különös tekintettel a magyar és kelet-európai kontextusra.

A prekariátus, prekaritás, prekár szavak a magyar szakirodalomban közel ismeretlen fogalmak, a nemzetközi szakirodalomban azonban az elmúlt évtizedekben a terminus „felfutását”, egyre gyakoribb használatát figyelhetjük meg.¹ A fogalmakat a francia szociológiai

1 A tanulmányt egy személyben jegyzem, ugyanakkor megírását aktív közösségi munka tette lehetővé, amiért sokaknak köszönettel tartozom. Több ez egy megszokott köszönetnyilvánításnál; számomra a tudományos munka mindig is kollektív erőfeszítést jelentett, és jelen cikk hosszas interjú párbeszéd és együttműködés eredménye a Helyzet Műhely tagjaival és a Társadalomelméleti Kollégiumban Tordai Bencével közösen tartott „Prekariátus” kör keretein belül és ezen kereteken túl. Emellett külön köszönettel tartozom Éber Márk Áronnak, Gagyi Ágnesnek, Jelinek Csabának, Pósfai Zsuzsinak és Sidó Zoltánnak, akiről biztosan tudom, hogy gondolataik és kommentjeik szerepelnek a következő oldalakon.

és közgazdaságtani irodalom már a nyolcvanas évektől használja,² összefüggésben azzal, hogy a *précarité* és a *précaire* (magyarul létbizonytalanságnak, illetve létbizonytalannak lehetne fordítani) szavak részei a hétköznapi és közéleti diskurzusnak is. A terminusok az új szegénység, vagyis az 1970-es évektől megerősödő neoliberális, a piac intézményét a társadalom működtetésének és újratermelésének középpontjába helyező ideológia és közpolitikák hatására Franciaországban, illetve Nyugat-Európában megjelenő, léthelyzeteiben veszélyeztetett heterogén csoport jellemzőinek leírását és megragadását célozták (Castel 1998). A fogalom használatának azonban új lendületet adott a 2000-es évek elején megjelenő EuroMayDay mozgalom, amely politikai szervezetként tudatosan használja a terminust a mozgalom (valós vagy képzelt) tagjainak és léthelyzeteinek leírására. Ez a mozgalmi átvétel kitágította, újraértelmezte a prekariátus fogalmát, és aktív akadémiai, közéleti, politikai párbeszédet teremtett a fogalom körül.

A prekariátus (létbizonytalanok) főnévként emberek adott csoportjának gyűjtőneve, a prekaritás (létbizonytalanság) a kontextust, a kiváltó okokat, a terjedő létbizonytalanságot takarja, a prekár (létbizonytalan) pedig a melléknévi alak, amely a (lét)bizonytalan helyzet(ek) és viszony(ok) jelzője. A hangzás idegensége ellenére tudatosan törekszem ezen terminusok használatára, bízva annak magyar kontextusban/nyelvben való meggyökerezethetőségében. Emellett úgy vélem, hogy többlettartalommal bírnak, mint ha egyszerűen a (lét)bizonytalanság különböző ragozott alakjait használnánk. A prekariátus meghatározása során alapvetően három megközelítést alkalmazhatunk.

Egyrészt kiindulhatunk a prekariátus (és elsősorban a EuroMayDay) mozgalmából, ahol azokat tekintjük a prekariátus tagjainak, akik aktívan részt vesznek a mozgalom tevékenységében, illetve ezt kiterjeszhetjük azokra, akiket a mozgalom tagjai (ténylegesen vagy szóban) képviselnek. A kettő meglehetősen eltérő csoportot takar, mint arra többször utalok majd az alábbiakban; utóbbi értelemszerűen jelentősen tágabb kategória. A EuroMayDay mozgalom első fellépése 2001. május elseje, amikor is hozzátétőlegesen 5000 fiatal diák és aktivista szervezett alternatív május elsejei felvonulást Milánó utcáin. 2005-re a mozgalom Európa-szerte képes volt hasonló felvonulásokat rendezni és több tízezer embert megmozgatni (Standing 2011a: 1–2). Követeléseiket, szlogenjeiket egy rendkívül heterogén csoport nevében fogalmazták meg, amibe beletartozott a frissen végzett munka nélküli bölcsésztlől kezdve a líbiai, feketemunkára kényszerülő bevándorlón át az ereje teljében lévő, állását veszítő bányászig és a gyermekét egyedül nevelő kismamáig mindenki, akinek osztályrésze a jövő kilátástalansága és tervezhetetlensége, ezzel összefüggésben pedig a mindennapok kiszolgáltatottsága. Utóbbi, vagyis a léthelyzet bizonytalansága kötötte ezen csoportokat össze – igaz inkább szóban, mint a

2 A terminus társadalomtudományi megjelenésének, terjedésének és használatának franciaországi vizsgálatához lásd Jean-Claude Barbier angolul is megjelent cikkét (Barbier 2002).

gyakorlatban. A ténylegesen mobilizált cselekvők között a nagyobb kulturális és társadalmi tőkével rendelkező egyetemisták és a kulturális szektorban dolgozó fiatal fehérek egyértelmű többségben voltak.

Ugyanakkor ez továbbvezet a prekariátus másik két lehetséges megközelítéséhez, ahol a prekariátusra nem mint közös érdekeiket felismerő és artikulálni képes cselekvők csoportjára, hanem mint leíró kategóriára tekintünk. Ez alapján a prekariátusba egyrészt azokat sorolhatjuk, akiknek munkaviszonya, másrészt, akiknek általában vett léthelyzete prekár/bizonytalan. Természetesen a kettő szorosan összefügg, mégis fontos az analitikus különbségtétel aszerint, hogy a csoport szociológiai megalkotása során csak a munkaviszonyra koncentrálnunk, vagy pedig egyéb dimenziókat is figyelembe veszünk.

Minderre alapozva különbséget tehetünk az egyes szerzők között aszerint, hogy mennyire hangsúlyozzák a prekariátus mint csoport meglétét. Nem dichotómiáról van szó természetesen. Sokkal inkább egy skálát állíthatunk fel, ahol egyik végpontban azok találhatók, akik a mozgalom jelentőségét hangsúlyozzák, ettől távolabb azok, akik a mozgalmat nem tartják lényegesnek, de újabb és újabb kísérleteket tesznek, hogy mint leíró kategória megalkossák, elfogadtassák a prekariátust mint csoportot. A másik végpontra azok kerülnek, akik explicite nem beszélnek a prekariátusról mint csoportról, hanem a kiváltó okokat és folyamatokat, a létbizonytalan helyzeteket és azok veszélyeit, vagyis a prekariátus terjedését hangsúlyozzák és állítják vizsgálatuk középpontjába. A blokkban szereplő szerzők közül például Candeias áll legközelebb az első pólushoz, míg a második pólushoz Neilson és Rossiter. Utóbbiak egyenesen elzárkóznak a prekariátus szociológiai megragadásától,³ míg előbbi például erős kritikával illeti azon francia szerzőket, akik a prekariátust pusztán redundáns kategóriaként kezelik (Candeias 2007: 3).

Hasonló megfontolás vezetett minket, amikor végül úgy döntöttünk, hogy a *Fordulat* Prekariátus című blokkjában nem szerepeltetünk Robert Casteltől vagy olyan más francia szerzőktől szövegeket, akik év(tized)ek óta szisztematikusan használják a prekariátus fogalmát (Castel 1998, 2007; Barbier 2002). Castel például a társadalmi lét három (illetve a segélyezési zónával együtt négy) zónáját különíti el: az integráció, a sebezhetőség és a kiilleszkedés zónáját (Castel 1993). A három zónát nem elkülönülő egységekként, hanem egy kontinuumra helyezve képzelhetjük el. Az egyének munkához való viszonyuk és közösségi/társadalmi integráltságuk, szociabilitásuk dimenziói (Castel ezt a két dimenziót helyezi központba elemzése során) szerint változtatják helyzetüket, és az ezek mentén megélt sérülések, bizonytalanságok hatására sodródhatnak az integráció zónájából a sebezhetőségi, illetve a kiilleszkedési zónába. (Természetesen ellentétes mozgás is lehetséges.) Castel a fő kihívást az új szegénység kialakulásának értelmezésében látja, és ezt egy páratlan történeti tudás mozgósításával hajtja végre magyarrá is

3 „Egyáltalán nem áll szándékunkban szociologizálni a prekariátust” (Neilson és Rossiter 2009a: 63).

lefordított könyvében és egyéb cikkeiben (Castel 1998, 1993, 2007). A mai sebezhetőséget és killeszkedést⁴ a modernitás kialakulásának kihívásaival állítja párhuzamba, amikor is részletesen elemzi a csavargó alakját, felhasználva a kapitalizmus kezdeti szakaszában kialakuló bizonytalan rétegek helyzetét és az erre adott társadalmi reakciókat.

Érvelése szerint a csavargó, aki mindkét dimenzió – tehát a szociabilitás és a munka – mentén hiányt szenved, egy alapvető társadalmi és gazdasági változás áldozata, aminek következtében kettős szorításban (*double bind*) találja magát (Castel 1993: 7). Az ipari forradalom és a termelés átalakulása következtében felszámolódnak korábbi beágyazottságának feltételei, ugyanakkor még nem adottak új, őt integrálni képes intézmények. Vagyis dolgozni kényszerül, miközben a munka szervezésének korábbi keretei már válságban vannak. Ugyanakkor új formák sem jöttek létre – hiszen még nincs mai értelemben vett munkaerőpiac. A kettős szorítás, a munka hiánya és elvárása kényszerít csavargásra, ami tömeges méreteket ölt. A megfelelő társadalmi intézmények hiányában a hatalom lényegében rendészeti eszközökkel próbálja „kezelni” a helyzetet. Ennek eredménye a szegénység kriminalizációja, ami azonban nem képes érdemben változtatni a helyzeten. Castel gondolatmenetében a megoldás a bérmunkás lét intézményesülése és általánossá válása lesz, ahol a korábban éppen a létbizonytalansággal összekötődő⁵ bérmunka biztosítókkal és védelmekkel kiegészült intézménnyé válik, amikor is „a társadalom tagjainak többsége a bérmunkaviszonyban ismeri fel azt az unikális vezérelvet, mely őket össze is köti, meg is különbözteti, amely tehát *társadalmi identitásuk alapja*” (Castel 1998: 337). Mint egyik, az *Esélyben* magyarul is megjelent cikkében írja: „a modern társadalmaknak egyetlen koherens megoldást sikerült kiötlöniük a munkaképes szegények problémájára: a *kötelező biztosítást*. Ez képes összebekíteni a biztonságot és a mobilitást” (Castel 1993: 12). Mindez természetesen nem elválasztható a szervezett munkásság küzdelmeitől. A szociális/jóléti állam a forradalmi alternatíva nyomása alatt formálódik. Castel szövegeiben tehát a prekarizálódás jelensége ebbe az értelmezési keretbe illeszkedik. Az 1970-es évek

4 Castel tudatosan nem kirekesztésről beszél, amely állítása szerint cselekvők aktív részvételét implicálja a kirekesztés aktusában. Ennek kapcsán érdekes lehet, hogy Luc Boltanski pontosan azért bírálja a kirekesztés fogalmát mint a kritika eszközt, mert nem képes összefüggésbe hozni, kapcsolatot teremteni egyes társadalmi csoportok nehézségei és más csoportok jóléte között (Boltanski 1999: 436). Ezért javasolja a kirekesztés kizsákmányolásként való értelmezését, amely a prekariátusra vonatkozóan is fontos következtetéseket rejt magában, hiszen a prekariátus mint mozgalom egyik legfontosabb célkitűzése a növekvő prekaritás tényének összefüggésbe hozása a tőke oldalán tapasztalható növekvő jóléttel.

5 „Sokáig a »szegény« szó gyakorlatilag a »munkás« szinonimája” (C. Liss és H. Soly, idézi Castel 1998: 152).

végétől a rugalmasság növekvő igénye, a tőke pozícióinak munka rovására történő meg- erősödése erodálni kezdi az oly sok küzdelem árán kiharcolt bérmunkás státuszt; ahogy Castel fogalmaz: „így tehát, mire egy konfliktusokkal terhes évszázad erőfeszítéseinek lassú beérése nyomán a bérmunka, a stabil alkalmazotti lét már-már általánossá vált, egyszer csak minden felborult” (Castel 1993: 13).

Nem véletlen, hogy ilyen részletesen rekonstruáltam a casteli gondolatmenetet. A modern társadalom általa feltárt alapvető összefüggései a prekariátus vizsgálata során különösen fontosak lesznek. Ugyanakkor a prekariátus mozgalmát és sikertelenségének korai jegyeit elemző irodalom pontosan a casteli hagyatékban látja a mozgalom és a szociológiai elemzés gátját – ezért ennek meghaladására szólít fel. Castel munkáinak eredetiségét többen történeti elemzésének tulajdonítják. A kapitalizmus kialakulásakor megjelenő szegénység és az 1970-es évektől megjelenő új szegénység párhuzamba állítása fontos következtetések levonását teszi lehetővé. Mindenekelőtt rámutat arra, hogy a jelenség korábban is létezett, és a nagy társadalmi, gazdasági változások során felerősödött. Ezzel összefüggésben társadalomtörténeti kontextusba helyezi a bérmunka társadalmát, amiből világossá válik, hogy a történelem csak egy rövid korszakáról beszélhetünk. Korábban a bérmunkához nem hogy nem kapcsolódtak ilyen biztonságok, hanem egy a létbizonytalansággal, a napról napra éléssel szinonim helyzetet jelölt.⁶ Castel azon túlmenően, hogy ezáltal újraértelmezi a bérmunka fogalmát – amely a prekariátus kapcsán is fontos lesz –, a társadalom és gazdaság olyan bonyolult összefüggését elemzi, amelyet leginkább Polányi terminusaival lehetne leírni. Polányi *A nagy átalakulás* című művében állapítja meg, hogy az önszabályozó piac a gazdaság megszervezésének csak egyik lehetséges módja, amely azonban a munkaerő és a föld – vagyis az ember és természet – (ún. fikatív) áruvá válását, kommodifikációját követeli meg (Polányi 2004). Ezáltal a társadalom alárendelődik a gazdaságnak, szemben a korábbi állapotokkal, amikor a piac a társadalomba beágyazva, a különböző társadalmi intézményeknek alárendelve (tehát nem önszabályozó módon) működött. A piac kiágyazódása a társadalom alapjainak felszámolásával fenyeget, ezért egyfajta ellenmozgás, a piactudomány korlátozásának folyamata indul meg, amely többek közt a munkaerő dekommodifikációjában nyilvánul meg.⁷ Polányi ezt nevezi kettős mozgásnak. Ha ebben a keretben elhelyezzük a casteli gondolatmenetet, akkor a kapitalizmus kialakulásával növekvő létbizonytalanságra/prekaritásra adott válasz a

6 Bérmunka és munka fogalmának változása kapcsán lásd Török Emőke cikkeit (Török 2006, 2009).

7 Gøsta Esping-Andersen ezt veszi alapul – vagyis a dekommodifikációs hatás mértékét – a jóléti államok osztályozása során (1990, 1991).

normál munkaviszony⁸ megszilárdulása lesz, vagyis a piac kiagyazódására annak intézményi keretek közé szorításával és a bémunkásztatus intézményesülésével, védelmével reagál a társadalom. Az 1970-es évektől azonban a kapitalizmus jellegének megváltozásával a piaci logika felerősödése és a társadalmi szempontok érvényesítésének, illetve az intézményi korlátoknak a gyengülése figyelhető meg.⁹ Castel és Polányi teszi számunkra mindemellett lehetővé, hogy a szegénység és a prekaritás terjedését a társadalom egyes rétegeiben ne kizárólag az érintettek problémájaként vagy felelősségeként értelmezzük, hanem a társadalmi átalakulás szélesebb összefüggéseibe illesszük, és felismerhessük, hogy a prekaritás terjedése, a jövő tervezhetetlensége az egész társadalmat érinti – legalábbis lényegesen több embert, mint azt elsőre gondolhatnánk.

Ugyanakkor a casteli elemzésnek – vagyis inkább az általa választott nézőpontnak – megvannak a maga gyengéi, amelyek egy részére a blokkban szereplő szerzők is utalnak. Először is, a bémunka-társadalom referenciapontként való felállítása – annak ellenére, hogy Castel maga is óva int ettől – a fordista társadalom idealizálásához, megszépítéséhez vezet. Neilson és Rossiter pontosan ezt emelik ki kritikájukban, amikor a francia regulacionista iskola¹⁰ fordizmusértelmezésének sajátosságát hangsúlyozza (Neilson és Rossiter 2009a, 2009b). A második világháború utáni jóléti konszenzus – vagyis a casteli bémunka-társadalom – férfiközpontúsága,¹¹ munkakörülményei, ökológiai következményei, paternalizmusa és merevsége bőven szolgáltat okot a kritikára. Másodsorban, a bémunka-társadalom kialakulásának előfeltétele volt egy olyan globális, egyenlőtlen munkamegosztási és függőségi rendszer fenntartása, amely, ha nem is mindig a közvetlen gyarmati uralom segítségével, de széles körű politikai és gazdasági eszközökkel a

8 A normál munkaviszony bergeri terminus, amely a casteli értelemben vett modern bémunkászlátnak feleltethető meg (Berger 1990).

9 Arne L. Kalleberg az *American Sociological Review* hasábjain a prekaritás terjedésével összefüggésben egy ingát rajzol fel, amely a különböző történelmi időszakokban kileng rugalmasság és biztonság két végpontja között. A hetvenes éveket követő évtizedek elteltével eszerint egy a biztonságot – a Polányi-féle ellenmozgásnak köszönhetően – előtérbe helyező időszak várható, amely választ kellene hogy adjon a prekariátus kiszélesedéséből adódó kihívásokra (Kalleberg 2009).

10 „A 70-es évek elején Michel Aglietta (1974, 1976) és a regulacionista iskola számos képviselője, beleértve Boyert (1986), Coriat-t (1991) és Lipietzet (1987) a posztfordizmus kialakulása mellett kezdenek érvelni” (Neilson és Rossiter 2009a: 55).

11 Ennek elemzéséhez lásd például Pateman (1988).

harmadik világ kizsákmányolásán keresztül¹² nagyban hozzájárult a *trentes glorieuses* békéjéhez – egyszerűen azáltal, hogy „volt mit újraelosztani”. Ezt a szempontrendszert egyébként súlyos analitikus tévedés lenne figyelmen kívül hagyni a kelet-európai prekarizálódás értelmezése során.¹³ Harmadszor – az előbbiekkal összefüggésben – a bérmunka-társadalom és ehhez kapcsolódóan a prekariátus és a prekaritás fogalma míg kiválóan alkalmas a centrumállamokban lejátszódó változások leírására, a periféria és félperiféria államaira vonatkozóan ugyanez nem mondható el – Castel természetesen nem is állítja ennek ellenkezőjét: világosan kinyilvánítja, hogy elemzése Franciaországra, és kisebb módosításokkal a nyugati jóléti államokra érvényes.¹⁴ A bérmunka-társadalom tehát amellet, hogy meglehetősen eurocentrikus fogalom, egy egyenlőtlen globális munkamegosztásra alapulva jöhetett csak létre, ráadásul közel sem egyenlő feltételeket biztosít a különböző neműeknek, a teljes foglalkoztatottság áraként sokszor a silány munkakörülményekkel kell megfizetni, és produktivizmusa nagyban felelős az ökológiai katasztrófa horizonton való megjelenéséért.

Nyilvánvaló, hogy emellett egy alapvető fontosságú emancipációs vívmányról beszélhetünk, amely soha nem tapasztalt módon biztosította széles rétegek számára az alapvető létbiztonságot. Azonban összefüggésben a jóléti állam elmúlt évtizedekben tapasztalható működési nehézségeivel, mintegy „kiszabadul a szellem a palackból”, amennyiben megszaporodnak a kritikák erre a paradigmára vonatkozóan. Ezek a kritikák nem csak a működőképességre, hanem magára az egész konstrukcióra kérdeznek rá.¹⁵ Másrészt, az ímént megfogalmazott ellenvetések a prekariátus vizsgálata kapcsán is lényegesek lesznek. Castel számára ugyanis a prekariátus vagy a prekaritás terjedése lényegében nem mást jelent, mint a korábbi védelmeknek, azaz a bérmunka társadalmának erőzóját. A lezajló folyamatok ebből kiindulva mint negatív, destruktív átalakulások jelennek meg (Castel 2007: 420–426). Ez pedig meggátol minket abban, hogy ezt az új jelenséget annak „teljes valójában” szemléljük, és meghaladjuk a korábbi (ami jelen esetben a bérmunka-társadalom által megszabott) földrajzi, politikai, társadalmi kereteket.

12 A kizsákmányolást a tanulmány során szisztematikusan abban az értelemben használom – Boltanskitól kölcsönözve –, hogy adott résztvevő nem a hozzájárulásával arányosan részesül valamilyen nyereségből (Boltanski 1999: 432–435).

13 Ezen összefüggések szükségszerűségéhez, illetve elkerülhetőségéhez érdemes elolvasni Böröcz József Gondolatkíséret a globális elosztásról című cikkét (Böröcz 2005).

14 Lásd Castel (1998: 10–18).

15 Különösen sokatmondóak ezen a téren Claus Offe írásai (1997, 2001).

Ennek kifejtése előtt nézzük, miben hoz újat a prekariátus fogalma, és hogyan építik be azt egyes szerzők tanulmányaikba.

A prekariátus fogalmának legfontosabb hozzáadott értéke és újdonsága a korábban használt kategóriákhoz képest (*underclass*, kirekesztettek, kiilleszkedettek) két pontban összegezhető. Egyrészt keresztülmetszi az általában használt szociológiailag releváns kategóriáinkat. Ahogy LaVaque-Manty fogalmaz: első megközelítésben nem státusról, hanem viszonyról, állapotról beszélhetünk.¹⁶ Amellett, hogy ez szinte minden újonnan létrehozott kategória esetében szükségszerű – hiszen ha korábbi kategóriákkal leírható az adott jelenség, akkor az új fogalom megalkotása végeredményben felesleges –, a prekariátus esetében azért is különösen fontos, mert a jövő tervezetlenségét alapul véve összeköt, egy csoportba sorol és érdeközösségbe kovácsol egyéb szociokulturális tulajdonságaik szerint teljesen különböző egyéneket. Másrészt a prekariátus terminus „ereje” a megszerződő mozgalomban rejlik, abban, hogy még ha kevesen is, de zászlajukra tűzték ezt a jelszót, politikai aktivitásuk és követeléseik középpontjába helyezték – vagy hogy egyáltalán meghagyja a terminussal való azonosulás lehetőségét, szemben például az *underclass* fogalmával.

Mindkettő pontosan azt teszi lehetővé, hogy a prekariátust ne csak egy negatívan konstituált „masszaként” értelmezzük, amely az anómikus, apatikus cselekedetek gyűjtőhelye, hanem születőben lévő, növekvő osztályként tekintünk rá, amely folyamatosan tágul, és közös érdekeinek felismerése, artikulálása és/vagy intézményi becsatornázása a 21. század központi kérdése lesz. Utóbbit hangsúlyozza Guy Standing tavalyi könyvében, amelynek már a címe is sokatmondó: *Precariat, the new dangerous class* (Prekariátus, az új veszélyes osztály). Természetesen nem nehéz észlelni a proletariátussal való párhuzamot. A szóképzés hasonlósága mellett a történelmi kontextus, a mozgalom és a szerzők pozíciója is analógiákat mutat, amennyiben egy születőben lévő mozgalom és jelenség egyik első elméleti vizsgálatának lehetünk tanúi. Ebből két egymással ellentétes következtetésre juthatunk. Gondolhatjuk azt, hogy a proletariátus történetéhez hasonlóan a terminus kívülről történő bevitelle, vagyis hogy az ideológia párhuzamban halad a mozgalom fejlődésével, szükségszerű. Ugyanakkor következtethetünk arra is – még ha el is ismerjük, hogy az elmélet és a valóság folyamatos egymásra hatásaként alakul egyik vagy másik

16 „Annak oka, hogy a prekariátus keresztülnyúlik az osztályhatárokon, abban rejlik, hogy – legalábbis első látásra – nem *státuszt*, hanem *állapotot* jelöl; kevésbé az adott egyén háttéréről vagy társadalmi identitásáról van szó, hanem inkább arról a módról, ahogy saját jövőjéről gondolkodik” (LaVaque-Manty 2009: 107).

története¹⁷ –, hogy amivel itt szembesülünk, az a *wishful thinking* klasszikus esete. Vagyis nem történik más egy a baloldali hagyományok újraélesztésére tett erőltetett kísérletnél. Mindkét állítás mellett felhozhatóak érvek, sőt a prekariátus fogalma – pontosan a proletariátussal való párhuzamba állítása miatt – lehetővé teszi, hogy sokáig ne is lehessen dönteni a kérdésben. Mondhatjuk, hogy „[a] mozgalom aktivisták és írók csoportjából áll, akik segítettek a fogalom megalkotásában, és akik fellépnek a prekaritást előidéző erők ellen, valamint igyekeznek mozgósítani a tágabb értelemben vett prekariátust. A mozgalom bizonyos értelemben azt kívánja elérni, hogy a prekaritás mint körülmény, az identitásformálás lehetséges forrásává váljon. Ez felveti a kérdést, hogy mi a kapcsolat a képviselet igénye, az érdekek és az önigazolás között” (LaVaque-Manty 2009: 109). Annál is inkább, mert jelenleg a mozgalom egy szűk élcsapatból áll, ami feltehetően nem áll érdemi kapcsolatban az általa képviselni kívánt rétegekkel. Ugyanakkor azt az álláspontot is elfoglalhatjuk, hogy ez egy hosszú távú folyamat, mint a proletariátus esetében is volt: „Egy évvel a *Kommunista kiáltvány* megjelenése után Poroszországban a munkások száma mindössze kétfő és három százalék között volt. A prekariátus létszáma már most jóval nagyobb ennél, és rohamosan növekszik” (Candeias 2007: 14). Ezt a kérdést a mobilizáció sikeressége vagy sikertelensége fogja eldönteni, de a prekariátus mozgalma annyit már elért, hogy akadémiai reflexió tárgyát képezze. Vizsgáljuk meg tehát, milyen megközelítést választanak az egyes szerzők.

LaVaque-Manty politikai filozófusként a prekariátus vizsgálatát abba a szélesebb problematikába ágyazza, hogy milyen a politikai aktorok és az intézmények kapcsolata, vagy még általánosabban: mi a politikai gondolkodás, az ideológia és a gyakorlat viszonya. Az amerikai és európai politikai kultúra összehasonlításának bonyolult kérdésköréhez járul hozzá annak elemzésével, hogy habár a prekariátus – mint a létbizonytalanság terjedése által sújtott emberek csoportjának kialakulása – mindkét kontinensen megfigyelhető, milyen tényezőknek köszönhető, hogy csak az utóbbiban jön létre mozgalom és tematizálódik a prekaritás a politikai közbeszédben. Gondolatmenetében a sebezhetőség fogalmát felhasználva érvel amellett, hogy míg Európában a prekaritás nem természetes, hanem mint a társadalom, az állam felelősségi körébe tartozó – tehát politikai – problémaként jelenik meg, addig az amerikai kontextusban ez sokkal inkább természetesként

17 Ennek összefüggéseihez lásd Alain Desrosières cikkét, aki az egyes foglalkoztatási kategóriák kialakulásán és térnyerésén keresztül vizsgálja tudomány és társadalom viszonyát (Desrosières 1994).

elfogadott,¹⁸ sőt az amerikai *self-made man* identitásának részét képezi.¹⁹ Fontos látni, annak kérdése, hogy mit fogadunk el természetesnek – tehát ami ellen értelmetlen lenne fellépni – és mit alakíthatónak – tehát amire vonatkozóan felelősségünk közösen megoldást találni –, maga sem eleve eldöntött, hanem politikai kérdés. A prekariátus mint terminus tehát nem az amerikai prekárok hamis tudata miatt nem volt képes elterjedni az Egyesült Államokban, állítja LaVaque-Manty, hanem mert a sebezhetőség és prekaritás nem kapnak politikai töltetet, szemben Európával, ahol a prekarizálódás, illetve annak megoldatlansága a demokrácia működési deficitjeként jelentkezik.²⁰ Ez magyarázat a két kontinens közti különbségre, és egyben rávilágít a prekariátus Európa-központúságára. LaVaque-Manty nyitva hagyja a fogalom alkalmazhatóságának kérdését, és azt a mozgalom sikerében/kudarcában horgonyozza le. Ugyanakkor felhívja a figyelmet, hogy míg a prekarizálódás ténye mint globális homogenizáció vagy konvergencia értelmezhető, a tény, hogy a mozgalom csak Európában jött létre, ezzel ellentétesen divergenciára utal.

Neilson és Rossiter hasonló óvatossággal közelítenek a fogalomhoz. Cikkükben²¹ a mozgalom hanyatlásáról beszélnek, és ennek egyik legfőbb okát abban vélik meglelni, hogy a fogalom túlzottan kötődik az európai kontextushoz és a regulacionista iskola fordizmuskoncepciójához. Az ebből adódó következtetés, hogy fel kell ismernünk: „Ha a kapitalizmust szélesebb történelmi és földrajzi távlatába helyezzük, nem a fordista gazdaságszervezés, hanem a prekaritás jelenik meg normaként” (Neilson és Rossiter 2009b: 51). Pontosan abban látják a mozgalom hanyatlásának egyik okát, hogy képtelen volt megszólítani azokat az egyéneket és csoportokat, akik ugyan szintén prekár léthelyzetben vannak, de számukra semmit nem mond ez az eurocentrikus – néhány ország néhány évtizedére alapozó – értelmezési keret. A szerzők számára az ebből adódó következtetés, hogy a prekariátus fogalmát ki kell tágítanunk – amellet, hogy lemondunk arról, hogy politikai

18 „Felidézhetjük Mark Twaint, aki úgy fogalmazott, hogy az Amerikai Egyesült Államokban a sebezhetőség olyan, mint az időjárás: beszélhetsz róla, de nem változtathatsz rajta semmit” (LaVaque-Manty 2009: 112).

19 Lásd ennek kifejtését és a rabszolgatartó múlttal való összefüggéseit a *Mother Nature and Big Brother* című fejezetben (LaVaque-Manty 2009: 114–117).

20 Ennek pedig fontos hatásai lehetnek olyan nagy ívű politikai projektekre is, mint az Európai Unió (LaVaque-Manty 2009: 117–118).

21 A blokkban a szerzőpáros *Theory, Culture & Society* folyóiratban megjelenő eredeti cikkének (Neilson és Rossiter 2009a) rövidített változatát (Neilson és Rossiter 2009b) fordítottuk le. Tanulmányomban többnyire az eredeti cikk gondolatmenetét követem, hivatkozom.

harcokat egységesítő fogalomként működjön.²² Ebből adódóan lehetővé kell tenni a létbizonytalanság/prekaritás teljes valójában, és nem csak a jóléti konszenzushoz való viszonyában történő feltérképezését és elemzését. Ezzel együtt elzárkóznak attól, hogy szociológiai kategóriá(ka)t próbáljanak létrehozni. A konceptualizáció és empirikus munka párhuzamos kibontakoztatása mellett érvelnek, és a prekaritás mint tapasztalat elemzését, illetve a prekár léthelyzetek közti fordítást – azok összekapcsolását és a bennük közös elemek kiemelését – helyezik előtérbe.²³

Mario Candeias és Guy Standing lényegesen tovább mennek ennél: míg előbbi a blokkban megjelenő cikkében részletes vitába száll egyes francia szerzőkkel, köztük Castellel, addig utóbbi munkáiban ténylegesen a prekariátus globális kategóriává szélesítésén dolgozik. Candeias erősen kritizálja a francia szerzők kiindulópontját, miszerint a prekariátust csak mint reziduális kategóriát képesek megragadni, és ez meggátolja őket abban, hogy érzékeljék és magyarázzák az ellenállás és kollektív cselekvés új formáit. Mint írja, azáltal, hogy Pierre Bourdieu, Robert Castel és Loïc Waquant a – ráadásul rendkívül heterogén – prekariátus megszervezetlenségéről beszél, arra jutnak, hogy az értelmiségnek mintegy kritikai autoritásként emlékeztetnie kell az államot társadalmi kötelezettségeire, hogy az elszabadult piac szabályozását elvégezze (Candeias 2007: 7).²⁴ Candeias ezt az álláspontot „az európai jóléti állam retronormatív idealizmusával” vádolja, ahol „[a]z elemzés annak magyarázatára szorítkozik, miért nem alakulhat ki semmi politikai ezekben a terekben és csoportokban” (Candeias 2007: 7). Szerinte ez a durkheimi konzervatív hagyomány továbbvitelének és a bourdieu-i habitusfogalomnak a hatása, melyek megakadályoznak minket abban, hogy a cselekvők saját mozgásterük növekedéséért folytatott harcát, ellenállását vizsgálhassuk; továbbá megfoszt attól, hogy a szerveződés lehetőségét feltételezzük az érintettekéről. Candeias tanulmányában a prekariátus harcainak vizsgálatára szólít fel, ahol például a francia külvárosok esetében, állítása szerint, a

22 Ez egyrészt a fogalom kiterjesztését jelentené. Másrészt azt, hogy a prekaritásra kevésbé mint politikai elképzelésre tekintünk, és nem várjuk azt, hogy mindent magában foglaló és egységesítő politikai harcok alapját képezi majd (Neilson és Rossiter 2009a: 58).

23 „[A prekaritás] sokkal inkább úgy érthető meg, ha tapasztalatként fogjuk fel, mivel a tapasztalat hangsúlyainak meghatározatlansága szükségessé teszi, hogy ne egy vagy/vagy dichotómiát állítsunk fel a világ konceptuális és empirikus megközelítése közé. Inkább egy folyamatos mozgást és átvitelt (*transposition*) követel meg a kettő között: konceptuális felvetések empirikus tesztelését, de az empirikusok evidenciák iránti részrehajlásának konceptuális megkérdőjelezését is. A prekaritás ehhez nem nyújt stabil harmadik pozíciót” (Neilson és Rossiter 2009a: 63).

24 LaVaque-Manty tanulmányából világossá válik, hogy ez miért jelenik meg Európában mint állami kötelezettség (LaVaque-Manty 2009).

prekaritás dimenziója lehetővé teszi heterogén csoportok közös érdekartikulációját, s ezen csoportok közös fellépését, illetve követeléseik – a szerző fel is sorol öt ilyen lehetséges követelést²⁵ – közös megfogalmazását. Emellett arra is figyelmeztet, hogy ne valamilyen hamis egység létrehozatalára vagy a csoportok összerosására törekedjünk, hanem a közös célok felismerése mellett szükséges a partikuláris érdekek kölcsönös elismerése is. Előbbire példa lehet az értelmes munka iránti igény, utóbbira a bevándorlók helyzetének rendezése, legalizálása.

Standing jelen blokkban megjelenő cikke végeredményben 2011-ben kiadott legújabb könyvének rövidített összefoglalása. A szerző korábban éveken át az ILO-nál, az ENSZ munkaügyi szervezeténél töltött be vezető pozíciókat, az elmúlt években pedig aktív kritikáját adta az ILO által használt statisztikai megközelítéseknek. Pontosan arra hivatkozva, hogy azok nagyban kötődnek a bérmunka-társadalom paradigmájához. Több cikkében is a nemzetközileg használt felmérések fogalomhasználatának megújítására szólít fel, többek közt a normál munkaviszonynak mint zsinórmértéknek, a munkanélküliség definíciójának vagy az aktív/inaktív felosztásnak (globális²⁶) tarthatatlansága mellett érvel (Standing 2009, 2010). A szerző ezen előtörténete azért is fontos, mert jól látható, hogy munkássága során vitába száll a bérmunka-társadalom koncepciójából kiinduló munkaerő-piaci elemzésekkel. Amit a korábbi szerzők expliciten a prekariátus fogalma „szemére vetnek”, vagyis hogy túlzottan kötődik a(z idealizált) fordizmushoz, azt Standing korábbi munkáiban veti fel. Újabb műveiben így a prekariátus mint az ezekre a kritikákra érkező válaszlépés jelenik meg. Szövegeiben mindvégig kitart amellett, hogy a prekarizálódás globális jelenség, és úgy definiálja át, illetve újra a fogalmat, hogy az minél szélesebb körben értelmezhető legyen – amellett, hogy a vele járó társadalmi tétek hangsúlyozását sem mulasztja el. Ennek folyamán könyvében és cikkeiben számtalan példát hoz Kínától kezdve Kelet-Európán át Dél-Amerikáig, számtalan dimenzióban veti fel a prekarizálódás veszélyét, számtalan okot különít el. Aktívan érvel amellett, hogy széles

25 A szerző által összegyűjtött öt lehetséges általánosítható követelés: az értelmes és társadalmilag hasznos munkának, a munkaerő reprodukciójához szükséges feltételek garantálásának, a jövedelem-biztonságnak, a társadalombiztosítás megújításának és társadalmi újrafogalmazásának, valamint a termelő és nem termelő munka összehangolhatóságának igénye (Candeias 2007: 17–18).

26 Mint írja, a probléma különösen a centrumállamoktól eltávolodva, illetve az azokban lejátszódó dezindusztrializáció nyomán erősödik fel: „[a statisztikai apparátus kritikái] jól ismertek és kevésbé zavaróak, amikor az ipari társadalmakat vizsgáljuk, ahol a meghatározó többség vagy teljes munkaidőben bérmunkát folytat, vagy kívül van a munka világán. Azonban az agrár- és tercier társadalmakra vonatkozóan, ahova a világon található társadalmak többsége sorolható, a hagyományos statisztikák torzítanak és önkényesnek tekinthetőek” (Standing 2008: 1325).

társadalmi rétegeket érint a prekariátus (veszélye); mint írja, egyes számítások szerint a világ népességének egynegyede a prekariátusba sorolható²⁷ – migránsok, fiatalok, nők, öregek, és hosszan folytathatnánk a sort. Lehetséges jövőképként Standing egy paradicsomi és egy pokoli utat vázol fel, ahol utóbbi – amennyiben nem fordulunk szembe a jelenlegi folyamatokkal – a bizonytalanság és ezzel összefüggésben a társadalmi feszültségek növekedésének réme, előbbi pedig egy újfajta szabadságot és mobilitást összehangolni képes megoldás, amelyet többek közt az alapjövedelem²⁸ bevezetése tenne lehetővé. Ha túlzottan elnagyoltnak tartanánk a standingi prekariátus definícióját,²⁹ akkor gondoljunk csak Neilson és Rossiter gondolatmenetére, akik a prekariátus fordizmushoz kötöttségében a megoldást éppen hogy a fogalom „erőltetésében”, kiterjesztésében látják. Standing végeredményben pontosan ezt teszi, amikor a világ különböző pontjain tapasztalható prekár élethelyzetek leírására használja a terminust.

Az egyes szerzők tehát különböző tudományterületek megközelítéseit mozgósítva különböző elemzési keretekben vizsgálják a prekariátus kérdését. Mi az, ami mégis közös ezekben a szerzőkben? Úgy vélem, hogy egyrészt mindannyian elismerik a mozgalom kezdeti felfutását követő hanyatlást vagy visszaesést. Nehéz lenne persze mást tenni, de fontos látnunk, hogy az akadémiai írások egy kisebb fáziskéséssel jelennek meg, ugyanakkor reflektálnak erre a helyzetre – nem csak a tény elismerésében, hanem elemzéseik ehhez igazításában is. Másrészt megfigyelhető, hogy mindannyian a fogalom kiterjesztésén dolgoznak. Teszik ezt elsősorban azzal összefüggésben, hogy rámutatnak annak eurocentrikusságára és arra, hogy kialakulása, megformálódása milyen erősen kötődik ahhoz (az egyébként idealizált) „csodálatos harminc évhez”. Arra figyelmeztetnek, hogy a fogalom/mozgalom továbbélésének előfeltétele a „születési rendellenesség” meghaladása. Neilson és Rossiter expliciten megfogalmazzák mindezt, és a fordítás antropológiai módszerének alkalmazásával kívánják kiterjeszteni a prekariátus fogalomhasználatát, ahol a prekár tapasztalatok közti fordítás jelenti a legnagyobb feladatot. Candeias arra szólít fel, hogy a prekariátust távolítsuk el kiindulópontjától, a casteli bér munka-társadalomtól, mert

27 „Annak ellenére, hogy pontos adatokkal nem rendelkezünk, feltételezhetjük, hogy sok országban a felnőtt népesség legalább egynegyede a prekariátusba sorolható” (Standing 2011b: 24).

28 Lásd a *Fordulat* 11. számában megjelent "Alapjövedelem" című blokkot.

29 A könyvében feltett kérdésre, hogy kik alkotják a prekariátust, például a következő választ olvashatjuk: „Egyfajta válasz, hogy »éppenséggel mindannyian«. Legtöbbünkkel könnyen megeshet, hogy a prekariátusban találjuk magunkat” (Standing 2011b: 59).

ez teszi lehetővé, hogy a fogalmat a neoliberális előrenyomulással szemben megszerződő különböző ellenállások feltérképezésére és értelmezésére felhasználhassuk. Ez szerint már csak azért is szükséges, mert kiüresedni látszanak a klasszikus politikai érdekképzés eszközei, legalábbis, ami a prekariátust illeti. LaVaque-Manty arra figyelmeztet, hogy a mozgalom meglehetősen erősen kötődik az európai kontextushoz, amely a prekaritás, a sebezhetőség terjedésére politikailag érzékeny, ezáltal szintén annak korlátok közé szorítottságára mutat rá. Standing pedig mintegy ezeket a nézőpontokat beépítve megpróbálja valamiféle szintézist megteremteni a szerte a világon tapasztalható növekvő bizonytalanságnak, és begyűjteni ezeket a rendkívül különböző léthelyzeteket a prekaritás, prekariátus fogalma alá. Számomra úgy összegezhető tehát ezen szerzők közös mondani-valója, hogy egyrészt a prekariátus fogalmának megszületése erősen kötődik az európai jóléti konszenzus időszakához; másrészt azonban, hogy ebből nem a fogalom elvetése következik – hiszen a prekaritás teljességgel része a globális társadalom széles rétegei életének –, hanem annak kiterjesztése, újraértelmezése iránti igény. Mintegy *elvágvva a nyugati társadalmakhoz kapcsoló köldökszínórjától, elindítsuk a prekariátus fogalmát globális útván, és felhasználjuk eltérő, de prekaritásban közös léthelyzetek leírására.*³⁰

Mindazonáltal e tanulságok beépítésével válik számunkra is fontossá a prekariátus fogalmának itthoni bevezetése. Hiszen a problémák valóságosak, mint ahogy az emberi szenvedés is; a növekvő létbizonytalanság és kiszolgáltatottság különösen akut problémaként jelentkezik a régióban. Ennek megragadásához azonban két szempontból is túl kell lépni a prekariátus eredeti jelentésén, amely referenciapontnak a *trente glorieuses*-t választotta. Egyrészt számunkra vagy nem, vagy csak nehezen felállítható egy ilyen referenciapont. Mindazonáltal fontos kihívást jelent, hogy „kezdjünk valamit” saját referenciapontunkkal, a létező szocializmussal és a Kádár-korszakkal; különös tekintettel emancipatorikus hatásaira és az általa nyújtott általános létbiztonságra – a rendszer elnyomó jellegével kölcsönhatásban.³¹ Ez a mai gazdasági, társadalmi, illetve politikai folyamatok megértése és elemzése során is alapvető fontossággal bír. Másrészt a magyar/kelet-európai félperifériális helyzet megértése nem lehetséges, ha azt nem a globális kapitalizmus világát átszövő kizsákmányoló függőségi rendszer(ek) összefüggésében értelmezzük. Hiszen ez egyfelől képessé tesz arra, hogy a megoldást ne valamilyen

30 Ezzel együtt szomorú, hogy a prekarizálódás problematizálása csak akkor valósul meg, amikor az ár hullámai már a centrumállamok partjait mossa, vagy – a nyugati társadalmakra vonatkozóan – amikor már a középosztályi státuszok kerülnek veszélybe.

31 Ehhez lásd a blokkban a Ferge Zsuzsával megjelenő interjút és nemrég kiadott könyvét (Ferge 2010).

felzárkózásban, utolérésben lássuk (Melegh 2003),³² hanem sokkal inkább az egyenlőtlen (gazdasági, szociálpolitika stb.) munkamegosztás következtében adott³³ mozgáster felismerésében és az erre adható politikai, társadalmi, gazdasági válaszok keresésében. Másfelől lehetővé teszi, hogy megragadjuk a magyar prekariátus kialakulásának egyik legfőbb okát: az ország és a régió világrendszerben elfoglalt helyzetét. A prekariátus és prekaritás fogalmának újraértelmezése tehát elkerülhetetlen, ugyanakkor az egyik legfontosabb kihívás, amely nem csak a régióban tapasztalható társadalmi problémák és feszültségek megértéséhez és vizsgálatához elengedhetetlen analitikus eszköz, hanem olyan elemzésekhez juthatunk általa, amelyek a globális tudás fontos részét képezhetik.³⁴

HIVATKOZOTT IRODALOM

Barbier, Jean-Claude. (2002): *A survey of the use of the term précarité in French economics and sociology*. Centre d'études de l'emploi.

Boltanski, Luc – Chiapello, Eve (1999): *Le nouvel esprit du capitalisme*. Gallimard.

Berger, Johannes (1990): A függő foglalkoztatás fejlődései, trendjei és a munkajövője. In: *Munka – technika – társadalom*. Szerk.: Gyekiczky Tamás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó: 121–164.

Böröcz József (1992): Dual Dependency and Property Vacuum: Social Change on the State Socialist Semiperiphery. In: *Theory and Society*, Vol. 21., No. 1.: 77–104.

Böröcz József (1995): Színlelt nagy átalakulás? Informális kiút az államszocializmusból. In: *Politikatudományi Szemle*, Vol. 4., No. 3.: 19–41.

Böröcz József (2005): Gondolatkísérlet a globális elosztásról. Polányi Károly emlékére. In: *Eszmélet*, Vol. 17., No. 66.: 61–70.

32 Mint ahogy a rendszerváltásra se mint „átmenetre” tekintünk (Szelényi 1996: 4–5; Böröcz 1995: 1–5).

33 Hangsúlyozom: nem valamiféle lemaradás, késés, hanem nagyon is konkrét hatalmi és erőviszonyok eredményeként. Ennek összefüggéséhez lásd: Melegh (2011); Böröcz (1992).

34 Mindez természetesen hosszú és fáradtságos empirikus kutatómunkát igényel az elkövetkező években, ami miatt különösen fontos, hogy ne egyedül, hanem egymást segítve, inspirálva vágjunk neki ennek a feladatnak. Többek közt az ilyen közös összedolgozások segítése céljából hoztuk létre a Helyzet Műhelyt 2011 őszén.

- Candeias, Mario (2007): *Unmaking and Remaking of Class. The „impossible” precariat between fragmentation and movement*. Interneten: http://www.rosalux.de/fileadmin/rls_uploads/pdfs/Policy_Paper/pp-3-09_Candeias.pdf (Letöltve: 2012.10.13.).
- Castel, Robert (1998): *A szociális kérdés alakváltozásai*. Max Weber Alapítvány–Wesley Zsuzsanna Alapítvány – Kávé Kiadó.
- Castel, Robert (2007): Au-delà du salariat ou en deçà de l'emploi? L'institutionnalisation du précaire? In: *Repenser la solidarité : l'apport des sciences sociales* Szerk.: Paugam, Serge. PUF: 416–433.
- Castel, Robert (2003): *L'insécurité sociale: qu'est-ce qu'être protégé?* Seuil.
- Castel, Robert (1993): A nélkülözéstől a kivetettségig – a kiilleszkedés pokoljárása. In: *Esély*, 3.: 3–23.
- Desrosières, Alain (1994): How to Make Things Which Hold Together: Social Science, Statistics and the State. In: *Discourses on Society*. Szerk.: Wagner, Peter – Wittrock, Björk – Whitley, Richard. Kluwer Academic Publishers: 195–218.
- Esping-Andersen, Gøsta (1990): *The three worlds of welfare capitalism*. Princeton University Press.
- Esping-Andersen, Gøsta (1991): Mi a jóléti állam? In: *A jóléti állam*. Szerk.: Ferge Zsuzsa – Lévai Katalin. T-Twins: 116–135.
- Ferge Zsuzsa (2010): *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek*. Napvilág Kiadó.
- Kalleberg, L. Arne (2009): Precarious Work, Insecure Workers: Employment Relations in Transition. In: *American Sociological Review*, Vol. 74., No. 1.: 22.
- LaVaque-Manty, Mika (2009) Finding Theoretical Concepts in the Real World: The Case of the Precariat. In: *New Waves in Political Philosophy*. Szerk.: de Bruin, Boudewijn – Zurn, Christopher F. Palgrave Macmillan: 105–124.
- Melegh Attila (2003): A kelet/nyugat lejtő. In: *ÉS*, április 25. Vol. 47., No. 17.
- Melegh Attila (2011): Living to Ourselves: Localizing Global Hierarchies in State Socialist Hungary in the 1970s and 1980s. In: *Journal of Modern European History*, Vol. 9., No. 2.: 263–281.
- Neilson, Brett – Rossiter, Ned (2009a): Precarity as a Political Concept, or Fordism as an Exception. In: *Theory, Culture, Society*, Vol. 25., No. 7–8.: 51–72.
- Neilson, Brett – Rossiter, Ned (2009b): Precarity as a Political Concept. In: *Open*, No. 17.
- Offe, Claus (1997): A munkaerőpiac jövője. In: *Bevezetés a szociológiába*. Szerk.: Andorka Rudolf. Osiris: 419–430.
- Offe, Claus (2011): Alapjövedelem és munkaszerződés. In: *Fordulat*, No. 11.: 54–84.
- Pateman, Carole (1988): The Patriarchal Welfare State. In: *Democracy and the Welfare State*. Szerk.: Gurmman, Amy. Princeton University Press: 231–260.

- Polányi Károly (2004): *A nagy átalakulás*. Napvilág Kiadó.
- Szelényi Iván – Kostello, Eric (1996): A piaci átmenet elmélete – vita és szintézis. In: *Szociológiai Szemle*, No. 2.: 3–20.
- Standing, Guy (2009): Global Employment: Two Reports in Search of the Problem. In: *Development and Change*, Vol. 40., No. 6.: 1319–1337.
- Standing, Guy (2010): The International Labour Organization. In: *New Political Economy*, Vol. 15., No. 2.: 307–318.
- Standing, Guy (2011a): *The Precariat: The New Dangerous Class*. Bloomsbury Academic.
- Standing, Guy (2011b): Workfare and the precariat. In: *Soundings*, No. 47.: 35–43.
- Standing, Guy (2012): The Precariat: From Denizens to Citizens? In: *Polity*, No. 44.: 588–608.
- Török Emőke (2006): Túlléphetünk-e a bér munka társadalmán? In: *Szociológiai Szemle*, No. 2.: 111–130.
- Török Emőke (2009): A banausziától a bér munkáig. Változások a munka értelmezésében. In: *Szociológiai Szemle*, No. 4.: 43–67.